

K problematice národního vědomí dětí a mládeže v národnostně smíšené oblasti

ŠÁRKA HERNOVÁ,
TOMÁŠ STANĚK,

Slezský ústav Československé akademie věd,
Opava

V souvislosti s potřebou všestranného objasnění procesů formování společenského vědomí stávají se v sociálně filozofických i speciálněvědních analýzách (například v sociologii, etnografii, sociální psychologii) aktuální také otázky utváření, strukturace a působení etnického (národního) vědomí¹ u příslušníků různých sociálních vrstev, skupin a věkových kategorií populace. Důležitým příspěvkem k poznání této problematiky je předložená studie, která byla zpracována na základě výsledků výzkumu národního vědomí dětí a mládeže české, slovenské a polské národnosti, žijících v etnicky smíšené ostravské průmyslové aglomeraci.²

Otázky vymezení a používání pojmu „etnické (národní) vědomí“ a komplexního poznání jevů a procesů, které tento pojem odráží a vyjadřuje. Jsou předmětem živých diskusí v řadě vědních disciplín.³ Většina badatelů se přes určité difference v přístupech shoduje v tom, že různorodé a mnohotvarné obsahy etnického vědomí mají nezastupitelné místo a funkční uplatnění v genezi, formování a rozvoji etnických pospolitostí a že tyto fenomény je potřebné chápat jako důležité znaky etnosů jak v jejich užším (etnokulturním), tak i širším (etnosociálním) určení.⁴

Národní vědomí je specifickou součástí společenského vědomí, vystupuje jako jeho kolektivní modifikace u dané pospolitosti (etnika, národa) a současně má také aspekt individuálně osobnostní. Obě stránky — sebeuvědomění etnického společenství a etnické uvědomění jednotlivce — nelze ztotožňovat, ale ani oddělovat.⁵ Etnické (národní) sebeuvědomění individua je produktem i vnitřním momentem socializačních procesů. Na jeho utváření, změny a projevy působí jak osobní zkušenost, získaná v běžných činnostech a stycích v konkrétních sociálních mikroprostředích, tak způsob, míra a charakter osvojení historicky vytvořených a reálně působících obsahů společenského vědomí. Individuální národní vědomí, kterým jsme se ve výzkumu zabývali, má svou poznávací, emocionální, hodnotově normativní a také motivačně regulační stránku. V socializačních procesech představuje jak postupné poznávání

vlastního etnika, jeho tradic a kulturních hodnot, vědomou identifikaci behaviorálních autostereotypů i heterostereotypů kladné i záporné povahy, tak současně uvědomění zájmů a potřeb národa (etnika). Tak se formuje celá členitá struktura etnického vědomí osobnosti, která se vnějškově projevuje v postojích k otázkám, týkajícím se jak etnika, s nímž se člověk identifikuje, tak i postojů k jiným etnickým útvarům.

Zkoumání vývoje, obsahu a projevů národního vědomí dětí a mládeže je dílčím úkolem analýzy charakteru, struktury, stupně rozvinutosti národního vědomí našich obyvatel⁶ a má posloužit i pedagogické praxi tím, že ukazuje současný stav národního vědomí mladé generace, na jehož formování se významnou měrou škola podílí. Hlasy, že v tomto ohledu zůstává mladé generaci mnoho dlužna, jsou oprávněné. Jde však nejen o působení školy na nejmladší děti, ale o její vliv na výchovu aktivního občana, uvědomělého a odpovědného člena národního společenství, které patří k jejím základním úkolům zvláště u žáků ve vyšších ročnících. Protože je proces formování národního vědomí i jeho současný stav u naší mladé generace málo znám, pokusili jsme se osvětlit některé otázky této složité problematiky a také k ní obrátit pozornost naší pedagogické veřejnosti.

Na národnostně smíšeném Ostravsku jsou pro výzkumy národního vědomí příznivé podmínky, protože zde žijí v každodenních kontaktech příslušníci českého a slovenského národa a polské národnosti. Tato etnika se samozřejmě mnohostranně vzájemně ovlivňují. Příznivou okolností pro výzkum národního vědomí dětí a mládeže na Ostravsku je rovněž existence škol se slovenským a polským vyučovacím jazykem, která umožňuje relativně snadno vyhledat respondenty příslušné národnosti. Národnost dětí a vyučovací jazyk jsou zde totiž téměř v souladu. Bylo by ovšem potřebné provést obdobné šetření také u žáků a studentů polské a slovenské národnosti, kteří navštěvují školy s českým vyučovacím jazykem. Můžeme u nich předpokládat odlišné momenty ve formování národního vědomí. Aktuální jsou i šetření v homogením českém (slovenském) prostředí.

Náš výzkum navázal na některé přístupy a výsledky z šetření etnického vědomí dětí a mládeže v SSSR⁷ a také v Polsku⁸ (tam se vycházelo ze zkušeností švýcarských bádání). Přestože je v současnosti dostupná řada poznatků ze zahraničních analýz, považujeme takové zkoumání za dosti obtížné, protože hledání indikátorů, které by spolehlivě umožnily posoudit charakter a úroveň rozvoje národního vědomí mladé generace je nesnadné a vyžaduje další ověřování.

Významnou součástí národního vědomí je nepochybně sebeidentifikace s etnikem, uvědomění si národní příslušnosti. Dosavadní výzkumy ukazují, že se toto uvědomění intenzívně formuje v mladším školním věku a že pojem vlast si osvojují již sedmi-osmileté děti, zatímco mladší mají jen vědomí příslušnosti ke své rodině. Zhruba u desetiletých dětí vzniká paralelní uvědomění příslušnosti k etniku (národu) a také k lokalitě, ve které dítě žije. Plně se národní vědomí rozvíjí u dětí starších 10 let. Tento proces má samozřejmě individuální zvláštnosti a nehraje v životě jednotlivců stejnou roli. Šetření v SSSR a Polsku prokázala, že formování národního vědomí je urychlováno národ-

nostní smíšeností oblastí. Polský výzkum naznačil, že tento proces má větší intenzitu v rodinách příslušníků inteligence, jak se to ukázalo při srovnání s dělnickými rodinami. Vliv na vývoj a obsah národního vědomí dětí a mládeže má jistě také národnostní skladba rodiny. Je třeba brát v úvahu nejednotnost, polyfunkcionalnost formativního působení rodiny, školy, kolektivů vrstevníků a jiných institucí. Stereotypy,⁹ jimiž se utvářejí a současně též přenášejí představy o vlastním národě i jiných etnických celcích, si dítě osvojuje nejdříve v rodině, škola je může korigovat nebo upevňovat. Schopnost dítěte přijímat stereotypy selektivně se s věkem rozvíjí a zdokonaluje.

V této souvislosti je zajímavé časové zařazení prvních reflexí etnické příslušnosti, které jsme sledovali u žáků osmých tříd základních škol a také u studentů. Lze je chápat jako specifické momenty etnického sebeuvědomění a ve výzkumném souboru se diferencovaly podle vyučovacího jazyka školy, tj. víceméně podle národnosti,¹⁰ ale také podle věku dotázaných. Z žáků osmých tříd zařazují první uvědomění národní příslušnosti do předškolního věku nejčastěji děti z polských škol (v 35,1 %), kdežto české děti do pozdějšího období – do prvních let školní docházky (v 44,8 %). Žáci slovenské školy zařazují první etnické sebereflexe nejčastěji (v 26,7 %) až do období, kdy navštěvovali 5.–8. třídu. Přitom si třetina slovenských žáků nevzpomíná, kdy si poprvé výrazněji uvědomila příslušnost k vlastnímu etniku. Studenti řadí převážně uvědomění své národní příslušnosti do 5.–8. třídy základní školy (Poláci v 29,6 % a Češi v 21,8 %). Přitom však 43,1 % českých středoškoláků toto období vůbec nedovedlo určit.

Na formování národního vědomí se podílí řada rozmanitých činitelů a situací. Významné postavení mezi nimi mají nepochybně zdroje a různé mediátory poznatků a informací o dějinách a kultuře daného etnika. Pro zjištění míry a proporcí vlivu, který mají na utváření etnokulturní dimenze národního vědomí dětí a mládeže škola, rodiče, sourozenci, přátelé, četba knih, novin a časopisů, poslech rozhlasu a sledování televize, byla tázaným dána možnost dvou voleb z daných alternativ. Úhrn uskutečněného výběru zachycuje tab. č. 1.

Nejvýznamnější zdroje poznatků a informací o kultuře a dějinách vlastního národa (etnika) (v % svisle)

zdroje poznatků	vyučovací jazyk školy				
	český		sloven- ský		polský
	8. tř.	stř. škola	8. tř.	8. tř.	stř. škola
škola	49,0	49,4	50,6	46,3	50,5
rodiče, sourozenci, přátelé	7,0	5,9	3,7	12,6	6,6
četba knih, novin a časopisů	27,0	32,9	17,3	16,8	28,6
televize, rozhlas	15,0	4,7	19,8	23,2	13,2
jiné možnosti	2,0	7,1	8,6	1,1	1,1

Podle mínění obou skupin respondentů sehrává nejvýznamnější roli ve formování informační báze národního vědomí škola. S věkem, získanými zkušenostmi a vzděláním se zvyšuje úloha četby knih, novin a časopisů, zatímco audiovizuální sdělovací prostředky se stávají méně důležitými. Studenti oceňují méně než žáci základních škol také roli rodiny jako zprostředkovatele poznatků o kultuře a dějinách vlastního národa.¹¹

Informační základna sebeidentifikace dítěte s etnikem se v prvních třídách základní školy intenzívně vytváří ve výuce národního jazyka, v hudební a výtvarné výchově, ve vlastivědě aj. předmětech. Nejde jen o zprostředkování soustavy informací, ale také o formování emocionálních vazeb nejen k vlastnímu národu nebo národnosti, ale i k jiným etnikům. Rozhodující roli v utváření národního vědomí má ovšem rodina a její národnostní skladba. Tuto skutečnost potvrdily sociologické výzkumy národnostních vztahů v Československu¹², ale i šetření sovětská.¹³ Vyplývá z nich, že národnostně homogenní rodina obvykle vytváří silnější a hlubší zájem o život národa, k němuž patří oba rodiče, případně i širší rodina. Předává jednoznačnou etnokulturní informaci a tak formuje zájem dítěte o národní kulturu, tradice, potřeby. V etnicky nestejnorodé rodině je v tomto ohledu složitější situace, i když se rodiče většinou rozhodnou k národnostní orientaci jednoho z nich, nebo tuto volí podle dominujícího etnika (např. mnohé slovensko-polské rodiny na Ostravsku vychovávají děti k české národnosti). Velký vliv na formování národního vědomí dítěte má i širší sociální prostředí a v něm kolektivy vrstevníků.

Ve zkoumaném výběrovém souboru dětí a studentů je rodinné prostředí většinou etnicky homogenní. Děti ze škol s českým vyučovacím jazykem mají oba rodiče české národnosti v 77,9 %, 10,8 % žáků a studentů je z česko-slo-

venských rodin a 11,3 % má rodiče české a polské národnosti. Z homogenních slovenských rodin pochází 72,5 % dětí ze slovenské školy, 15 % je z rodin česko-slovenských, ostatní jsou z maďarských, slovensko-polských aj. rodin. Žáci a studenti škol s polských vyučovacím jazykem mají oba rodiče Poláky v 69,0 % z česko-polských rodin je 24,1 % respondentů, zbývající jsou z rodin polsko-slovenských.

Podstatně víc národnostně smíšené než rodinné prostředí jsou kolektivy vrstevníků, s nimiž se respondenti přátelí. Celkově děti a mládež české národnosti uvádí častěji než Slováci a Poláci, že mají jen přátele české národnosti. Je to přirozené, protože Češi jsou etnickou většinou. Nejmladší skupina dětí všech tří sledovaných národností uvádí častěji než starší děti jen přátele vlastní národnosti. S věkem přibývá přátelských kontaktů mimo vlastní etnikum. Tak děti postupně získávají zkušenosti o lidech mluvících jinými jazyky, případně odlišujících se zvyky atd. Takové kontakty jednak pomáhají poznání jiných etnik, ale jsou také jedním ze zdrojů sebeidentifikace dítěte s etnikem vlastním (odlišení „my“ a „oni“).

Formování národního vědomí dítěte je úzce spjato s užíváním národního jazyka a se souladem národní příslušnosti a mateřštiny.¹⁴ Jestliže u českých a polských respondentů je tento soulad více než 90 %, slovenské děti jsou v rozdílné situaci. Tak 48,9 % žáků 8. tříd ze slovenské školy uvedlo, že jejich mateřštinou je čeština i slovenština, slovenštinu považuje za mateřštinu 35,8 % žáků a češtinu 15,8 %. Jazyková orientace se zprostředkovaně promítá do sféry sebeidentifikace s vlastním etnikem, která je u slovenských dětí slabší a nastupuje později než u polských a českých dětí. Proto se také soulad národního a mateřského jazyka v dorozumívání v rodině projevil u českých a polských žáků a studentů častěji než u slovenských dětí. V rodinách českých a polských respondentů se mluví v 85 % v národním jazyce, ostatní kombinují češtinu s polštinou. Často je uváděno užívání dialektu. V rodinách slovenských se národním jazykem hovoří v 55 %, 13,3 % mluví jen česky a ostatní kombinují češtinu se slovenštinou.

Národní vědomí českých, ale především slovenských a polských žáků a studentů, se tedy formuje ve značně národnostně smíšeném terénu. To na jedné straně umožňuje uvědomění si odlišností etnik (jazykových a zčásti i kulturních), ale i na druhé straně — zejména ve smíšených rodinách — ztěžuje identifikaci s jedním etnikem. V dotazníku jsme položili dětem i studentům otázku: „Kdo jsi?“¹⁵ Z rozmanitých odpovědí jsme utřídili následující skupiny (viz tab. č. 2).

Odpovědi žáků 4. tříd na otázku „Kdo jsi? — můžeš odpovědět vícekrát“
(v % svisle)

odpovědi	vyučovací jazyk školy		
	český	slovenský	polský
člověk, děvče, chlapec	38,6	37,2	0,0
Čech, Slovák, Polák	28,1	2,3	55,7
národnost v kombinaci s jinými označeními	21,1	11,6	6,6
občan ČSSR v kombinaci s jinými označeními	5,3	2,3	4,9
všechny jiné odpovědi (syn, dcera, žák)	5,3	46,6	32,8
neodpověděl	1,6	0,0	0,0

Analýza obsahu odpovědi naznačila, že u žáků 4. tříd ze slovenské základní školy probíhá zřejmě identifikace se svým etnikem později než u českých, ale zvláště polských dětí. U žáků osmých tříd nastává již určité vyrovnání tohoto zpoždění. Tak čtrnáctiletí respondenti ze slovenské školy uvedli v odpovědích na položenou otázku svou národnost již v 53,3 %. Starší žáci, ale i studenti, zdůrazňují více než desetileté děti své státní občanství. Přitom vztah k Československu se formuje u dětí polské národnosti výrazněji prostřednictvím regionu. Tento poznatek vyplynul z rozboru odpovědí na otázku, co by desetileté děti především ukázaly kamarádovi ze zahraničí. Polské děti uváděly hlavně město, ve kterém žijí, a jeho blízké okolí (67,3 %). České děti takto odpovídaly ve 42,1 % a žáci 4. tříd slovenské školy v 51,2 %. Děti z českých škol by návštěvníkovi z ciziny chtěly ukázat Prahu častěji (17 %) než polské děti nebo žáci ze slovenské školy. Ti by poměrně často zahraničnímu hostu ukázali Bratislavu, Tatry a jiná místa v SSR. Podíl desetiletých dětí, které by se chtěly pochlubit kamarádovi ze zahraničí především domem, hračkami, bytem apod., se nelišil podle národnosti a představuje asi 5—8 % dotázaných. Rozdíl mezi Poláky a Čechy ve vztahu ke státu a regionu se vyrovnává u žáků osmých tříd. Čtrnáctiletí, obdobně jako studenti, by zhruba stejně často ukázali návštěvě z ciziny jak region, tak Prahu nebo jiná místa v Československu.

Výraznější sepětí polských dětí s regionem naznačily také odpovědi na otázku, která města se tázaným nejvíce líbí. Desetileté děti se v tomto případě neomezovaly na území Československa, jak tomu bylo v předcházejícím dotazu a tak bylo možno posoudit, nakolik se žáci 4. tříd polských škol orientují na Polsko a děti ze slovenské školy pak na města ve Slovenské republice. Z uváděných měst jsme vytvořili skupiny, jak ukazuje tab č. 3.

Tabulka č. 3

Města, která se nejvíce líbí žákům 4. tříd základních škol (v % svisle)

uvedná města	vyučovací jazyk školy		
	český	slovenský	polský
Karviná a jiná města regionu	5,3	2,3	24,6
jen Praha	11,8	7,0	4,9
města ČSSR	49,1	58,1	37,7
města Polska	0,0	0,0	6,8
města ČSSR a Polska	0,0	0,0	13,1
jen slovenská města	0,0	23,3	1,6
města v ČSSR a v jiných soc. zemích	21,6	0,0	8,2
ostatní	12,2	9,3	3,1

Jak je zřejmé z tabulky, projevují se zřetelné rozdíly v odpovědích dětí české, slovenské a polské národnosti. Tázání uváděli města nebo místa, ke kterým mají určitý citový vztah. Zvláště děti navštěvující slovenskou školu psaly, že ve městě, které se jim nejvíce líbí, bydlí jejich příbuzní, kamarádi apod. Často bylo uváděno také město, ve kterém byli respondenti na prázdninách, které navštívili s rodiči aj.

Zajímavá zjištění přinesl také názor v odpovědi desetiletých dětí na otázku, ve které zemi by chtěly žít a proč (viz tab. č. 4).

Tabulka č. 4

Země, ve kterých by chtěli žít žáci 4. tříd základních škol (v % svisle).

žák uvádí	vyučovací jazyk školy		
	český	slovenský	polský
ČSSR	52,6	72,0	54,2
Polsko	5,3	0,0	26,2
SSSR	28,1	16,3	13,1
jinou soc. zemi	7,0	9,3	1,6
nesocialistickou zemi	7,0	2,4	4,9

Při zdůvodňování volby většina dětí napsala, že si vybírá Československo jako svou rodnou zemi, která je krásná, kde je jejich domov apod. Přibližně čtvrtina dětí ze slovenské školy by chtěla žít na Slovensku. Část polských dětí preferuje Polsko a zdůvodňuje svou volbu tím, že má polskou národnost, ale i skutečností, že Polsko má moře, že je to krásná země aj. U českých dětí převládá jejich poměrně častá preference SSSR, která je významně vyšší než u dětí polské národnosti a žáků slovenské školy. Volba se zdůvodňuje většinou krásami země (hlavně Moskvy), ale také např. mírovou politikou SSSR nebo tím, že v zemi nejsou nezaměstnaní apod.

Další otázky zaměřené na problematiku vztahů desetiletých dětí k lokálnímu, národnímu a státnímu společenství byly formulovány takto: „Ve kterém státě žijeme?“; „Dokážete vyjmenovat sousedy našeho státu?“; „Myslíš, že člověk může žít současně v Ostravě, českých zemích a v Československu?“¹⁶ Je zajímavé v této souvislosti připomenout, že v Piagetových výzkumech, ale i v polských a sovětských šetřeních, odpovídala značná část desetiletých dětí na otázku, ve které zemi žijí, názvem svého lokálního společenství (ve Švýcarsku název kantonu, děti z Opoli v Polsku uvedly, že jsou Opolané, podobně formulovala své odpovědi také část dětí v sovětském výzkumu na Ukrajině).

V našem šetření uvedly všechny děti správně název státu, ale s vyjmenováním sousedních zemí měly potíže. Markantně se to projevilo zejména u dětí z českých škol, z nichž správně vyjmenovalo všechny naše sousedy pouze 26 % dotázaných. Desetiletí žáci z polských škol a ze slovenské školy prokázali větší znalosti — více než polovina z nich dokázala vyjmenovat všechny státy sousedící s Československem. U českých dětí je ve srovnání s ostatními tázanými zřetelnější dosud nejasněné chápání vztahu lokálního a širšího společenství (národního, státního). Na otázku, zda je možné žít současně v regionu a v ČSSR, daly polské i slovenské děti kladnou odpověď zhruba v 75 % a české děti v 65 %. Zdá se, že méně adekvátní odpovědi žáků 4. tříd z českých škol mohou být mimo jiné ovlivněny sociální a vzdělanostní skladbou rodin, ve kterých vyrůstají.¹⁷

Stupeň rozvinutosti a charakter strukturace národního vědomí čtrnáctiletých respondentů — jak se ukázalo v řadě postojů — již dává možnost pokládat otázky, ve kterých se odlišuje národní a státní příslušnost. Postoje k národní příslušnosti (případně též k její změně) jsou nesporně významným indikátorem obsahu národního uvědomění lidí. Vztah respondentů k národní příslušnosti jsme se snažili u žáků 8. tříd a studentů postihnout otázkou, zda by si v případě možnosti volby vybrali opět svou národnost, nebo zvolili jinou. Stejnou národnost vybírali žáci 8. tříd z polských škol a slovenské školy častěji než čtrnáctiletí respondenti ze škol českých. Rozdíly ovšem nejsou velké (žáci české národnosti takto odpovídali v 87,7 %, žáci slovenské školy v 95,4 % a polských škol v 93 %). V souboru středoškoláků je tato tendence silnější než u čtrnáctiletých žáků. Je zřejmé, že význam etnické příslušnosti roste u mládeže s věkem a vzděláním. Žáci polských škol a zejména polští studenti oceňují svou etnickou příslušnost výše než děti a mládež slovenské a české národnosti.

Tuto skutečnost potvrzují také odpovědi na jiné otázky v našem výzkumu — například názor o lidech, kteří v průběhu svého života mění v národnostně

smíšené oblasti svou národní příslušnost. Zatímco čeští středoškoláci považují takové změny za přirozené v 28 %, polští studenti jen v 16,7 %. Změny národnosti chápou, ale neschvalují opět častěji čeští středoškoláci (56 %) než polští studenti (44,4 %), u nichž je také rozhodné odmítání takového jednání podstatně výraznější (38,9 %) než u českých středoškoláků (16 %). Rozdílné postoje českých a polských studentů k tomuto problému jsou v souladu s výsledky výzkumu dospělého obyvatelstva na Ostravsku a odrážejí se v nich určité obranné tendence etnické menšiny, která ztrácí své příslušníky především v důsledku přirozené asimilace.¹⁸

Z hlediska poznání motivů chování respondentů v interetnickém styku na interpersonální úrovni, které nesporně souvisejí také s projevem kvalit národního uvědomění, se jeví jako významné zjištění, zda děti a mládež důvěřují více lidem své než jiné národnosti a zda se ve svém životě dostali nebo dostávají do konfliktů s druhými lidmi z národnostních důvodů. Žáci 8. tříd většinou odpověděli, že pociťují větší důvěru k lidem téže národnosti (české děti v 66,7 %, žáci polských škol v 59,7 % a slovenské děti v 55,6 %).

V souboru středoškoláků není etnocentrická orientace tak výrazná (u studentů polské národnosti se vyskytla v 37 % a u českých středoškoláků v 51 %). Ukazuje se, že studenti akcentují svou etnickou příslušnost v meziosobních kontaktech méně než čtrnáctiletí žáci. Přitom preferování vlastní národnosti je výraznější u žáků i studentů z českých škol.

Konflikty a spory, spjaté s etnickou příslušností, prožili především polští žáci a studenti, ale zkušenosti s nimi mají také žáci 8. tříd slovenské školy, a to výrazněji než česká mládež (viz tab. č. 5).

Tabulka č. 5

Výskyt konfliktů a sporů z národnostních důvodů (v %)

názor respondentů na konflikty	vyučovací jazyk školy				
	český		sloven- ský	polský	
	8. tř.	str. šk.	8. tř.	8. tř.	str. šk.
stalo se to vícekrát	0,0	9,8	15,6	36,8	38,9
došlo k tomu výjimečně	13,8	19,6	37,8	42,1	38,9
nikdy se to nestalo	86,2	70,6	46,6	21,1	22,2

Poměrně značný podíl tázaných žáků a studentů polské národnosti, kteří se setkali s konflikty a spory v interetnických vztazích, naznačuje, že meziosobní kontakty mladých lidí jsou ve sledovaných lokalitách (Karviná, Český Těšín) poznamenány určitou nacionální nevraživostí, která má nepochybně vliv také na utváření a projevy jejich národního sebeuvědomění.

Ve struktuře národního vědomí mladá generace sehrává významnou úlohu prožitky (pocity) hrdosti na vlast.¹⁹ Na otevřenou otázku jejímž prostřednictvím jsme se pokusili určit nejfrekventovanější situace, ve kterých respondenti měli takové pocity, neodpověděl v souboru žáků 8. tříd poměrně značný počet tázaných (spolu s těmi, kteří takové prožitky neměli nebo si na ně nevzpomínají, to bylo celkem 39,7 % Čechů, 24,4 % Slováků a 49,1 % Poláků). Z odpovědí respondentů, kteří zformulovali svůj názor, vyplynulo, že čtrnáctileté děti (z českých a z polských škol v 38,9 % a 50 % a ze slovenské školy v 35 %) spojují prožitky hrdosti na svou vlast převážně s kladnými prvky společenského zřízení. Slovenské děti častěji (20 %) než děti české (5,6 %) a žáci polských škol (7,9 %) spojují pocity hrdosti na vlast s účastí na oslavách historických výročí, na veřejně společenských a politických akcích. Významně jsou zastoupeny úspěchy sportovců (Slováci je uváděli v 17,5 %, Češi ve 12,9 % a žáci polských škol ve 13,2 %).

Také v souboru středoškoláků bylo poměrně hodně těch tázaných, kteří prožitky hrdosti na svou vlast nikdy neměli nebo si na ně nevzpomínají (celkem 38,9 % polských studentů a 52,9 % českých středoškoláků). Zatímco studenti polské národnosti, kteří odpověděli, vztahovali pocity hrdosti na vlast zejména k reflexi sociálních a kulturních předností zřízení a také k tvůrčímu přínosu občanů Československa v nejrůznějších oblastech společenského života (40 %) a teprve pak k úspěchům sportovců (34,3 %), čeští středoškoláci je nejčastěji spojovali se sportovními událostmi (41,9 %) a pak teprve s reflexí předností daného zřízení a s úspěchy našich občanů v jednotlivých sférách lidské činnosti doma i v zahraničí (25,9 %). Formulace jiných odpovědí se v tomto souboru vyskytly jen ojediněle.

Výzkum naznačil, že zejména u žáků 8. tříd, ale částečně i u studentů, nedochází ještě k plnému rozvinutí schopnosti odlišovat mimoetnické (hlavně sociální a politické) a etnické stránky vlasti, národa a národního. Kategorie vlast a národ jsou tázanými často zaměňovány nebo ztotožňovány a emoce, které se pojí s prožíváním vztahů k oběma fenoménům, často splývají. Tyto skutečnosti můžeme dokumentovat také na charakteru pochopení pojmu vlast ve třech sledovaných věkových a národnostních skupinách. Žáci 4. tříd měli napsat, co to znamená, když se řekne vlast, žáci 8. tříd a studenti měli uvést, co si představují pod pojmem vlast. Odpovědi jsme i za cenu určitého zjednodušení utřídili do skupin, aby je bylo možno kvantifikovat a nalézt v nich obecné rysy (viz tab. č. 6).

Tabulka č. 6

Chápání vlasti žáky 4. a 8. tříd základních škola studenty (v % svisle)

názor	vyučovací jazyk							
	český			slovenský		polský		
	4. tř.	8. tř.	stř. šk.	4. tř.	8. tř.	4. tř.	8. tř.	stř. šk.
domov, rodiště	66,7	43,2	23,6	37,3	33,3	55,7	42,0	16,7
domov, rodina	0,0	31,0	39,3	4,7	28,9	1,6	31,6	43,3
socialist. spol.	26,3	1,8	5,7	37,2	8,9	16,4	1,8	14,8
národ, kultura, tradice aj. etn. zn.	1,8	0,0	9,8	4,6	11,2	4,9	7,0	7,4
ČSSR — stát	0,0	15,2	7,9	0,0	8,9	0,0	0,0	5,6
jiné názory	0,0	5,2	9,8	13,9	4,4	4,9	8,8	5,6
neodpověděl	5,2	3,6	3,9	2,3	4,4	16,5	8,8	5,6

Ve všech věkových a národnostních skupinách dominuje pojetí vlasti jako domova, rodiště (rodná země). S věkem ovšem stoupá odíl odpovědi, které zdůrazňují, že vlast je domov, v němž člověk žije se svými rodiči a sourozenci. Menší děti často spojují obsah pojmu vlast s naší společností. Vlast jako národ, kulturu, tradice, mateřský jazyk a další především etnický relevantní charakteristiky chápou studenti české a polské národnosti častěji než žáci základních škol. Děti z polských základních škol a polští středoškoláci uvádějí také (ne ovšem ve větším počtu) jako svou vlast Polskou republiku (tyto odpovědi jsme zařadili u polských respondentů do skupiny „jiné názory“). Není náhodné, že nejčastěji na otázku o vlasti neodpověděli polští respondenti, vždyť určení etnicity ve vztahu k vlasti je problémem i pro dospělé obyvatelstvo polské národnosti na Ostravsku.²⁰ Konkrétní analýza odpovědí ukazuje, že s věkem a vzděláním se rozvíjí schopnost tázaných plněji a bohatěji postihnout podstatu vlasti. Žáci i studenti byli většinou schopni rozvinout názory o tom, co pro ně vlast znamená, jaké má přednosti, jak je krásná apod. Pro ilustraci můžeme uvést několik typických odpovědí.

Děti ze čtvrtých tříd se převážně ve stručnosti vyjadřovaly v tom smyslu, že vlast je země, ve které se narodily a žijí se svými rodiči a sourozenci. Odpovědi žáků osmých tříd jsou konkrétnější a více postihují členitost obsahu pojmu vlast. Například: „Vlast je místo, kde žijí já a moji rodiče, kamarádi, je to stát, jehož občanství mi zaručuje bezpečí“; „Vlast je země, ve které jsem se narodil a která mi poskytla dobrou výchovu a vzdělání“. Tyto odpovědi čtrnáctiletých žáků českých škol se příliš neliší od odpovědí dětí stejného věku ze slovenské školy. Ty například píší: „Vlast je kus země, kde jsme doma“; „Vlast je společné území, na kterém žijí Češi a Slováci, území, které musíme chránit, protože kdybychom neměli vlast, nebyli bychom národem“. Polští žáci a studenti převážně také považují za svou vlast místo, kde se narodili a kde žijí. V několika případech jsou však jejich odpovědi stručné: „Vlast je Polsko“.

Do jaké míry a v jakých obsahových proporcích se v průběhu školní docházky rozšiřuje okruh informací o vlastní etniku i národnostní skladbě státu — tedy také rozsah znalostí o jiných národech a národnostech — je zřejmé z odpovědí na otázku, které národy a národnosti žijí v ČSSR. Národnostní skladbu Československa znají žáci 4. tříd jen málo. Všechna hlavní etnika, tj. Čechy, Slováky, Ukrajince, Poláky, Maďary a Němce vyjmenovalo jen 16,6 % polských dětí, žáci slovenské školy prokázali tyto znalosti v 7 % a děti z českých škol jen ve 2 %. Počet správných odpovědí vzrostl v osmých třídách (ve všech třech typech škol) a u českých a polských středoškoláků stoupl už na tři čtvrtiny. Z národností Československa vynechávali respondenti nejčastěji Ukrajince a Němce.

I když samozřejmě nemůžeme přeceňovat poznávací hodnotu empirického šetření relativně malého souboru respondentů při využití nevelkého okruhu otázek z celé složité problematiky formování a vývoje národního vědomí mladé generace v národnostně smíšené oblasti, domníváme se, že náš výzkum přinesl k analyzovanému tématu řadu dílčích poznatků.

Procesy vývoje a strukturace národního vědomí mají u dětí a mládeže z českých, slovenských a polských škol některé specifické rysy a také rozdílná tempa. Tyto odlišnosti vyplývají z etnického prostředí rodiny, školy a přátelských skupin, z charakteru konkrétního postavení i zvláštností minulých forem vývoje etnik v národnostně smíšené oblasti a také ze sociálních, kulturních, psychologických aj. specifík mikroklimatu, ve kterém žijí jejich příslušníci. Ukazuje se, že prostředí, ve kterém žijí slovenské děti, má ve sledovaném regionu ještě výrazněji multinacionální charakter, než je tomu u dětí polské a hlavně české národnosti. Některé výsledky výzkumu umožňují předpokládat, že je to jeden z důvodů, proč se slovenské děti identifikují se svým etnikem méně výrazně a také později než děti české a polské národnosti.

Polské etnikum s bohatými tradicemi národnostního školství, kultury a také s širokými možnostmi společenského využití v národním jazyce působí zřejmě intenzivně na formování národního vědomí dětí a mládeže, což vede mimo jiné k tomu, že se u nich projevují první etnické sebereflexe dříve než u dětí českých a slovenských. Jistou úlohu zde sehrávají také geografická blízkost a početné kontakty s Polskem. Jak ukázaly dosud uskutečněné výzkumy dospělé populace, mohou charakter národního sebeuvědomění dětí a mládeže ovlivňo-

vat také určité etnocentrické názory a postoje starších osob (výchova v rodině, konfliktní situace kolem hodnocení dvojjazyčnosti apod.), mající kořeny v některých etnických stereotypch vyplývajících z jednostranného posuzování komplikovaných interetnických vztahů v minulosti. I když nelze vliv podobných názorů a stereotypů na národní uvědomění dětí a mládeže přeceňovat, je potřebné věnovat ve škole, zájmových kolektivech, společenských organizacích apod. citlivou pozornost objasňování národnostní problematiky jak v regionálních podmínkách, tak v Československu vůbec.

Výzkum dále naznačil, že žáci a studenti polské národnosti jsou skupinou, která má o život svého etnika větší zájem než čeští a slovenští respondenti a která také projevuje hlubší a konkrétnější znalosti této tematiky i intenzivnější emocionální zaujetí některými jejími aspekty. Také národní příslušnosti přikládají děti a studenti polské národnosti větší význam než ostatní tázaní. Vytváření vztahů k etniku, k vlasti jako území, na němž toto etnikum žije, a také ke státu probíhá u polských dětí výrazněji prostřednictvím vazeb k regionu.

V mezinárodním srovnání se představy desetiletých žáků o charakteru spojení národního a státního jeví v našem výzkumu jako vcelku adekvátní požadavkům, které mohou být v této otázce na sledovanou věkovou kategorii kladeny. Ve vztazích k jiným etnikům, které se projevují v meziosobních kontaktech dětí a mládeže, převládají vcelku pozitivní charakteristiky, jak je možno usuzovat ze šíře přátelských vazeb. Zdá se, že spolu s větším rozsahem a také vyšším stupněm obsahové struktury vědomostí o vlastním etniku i jiných etnických společenstvích se národní vědomí dětí a mládeže stává plnějším, bohatším a diferencovanějším. O etnickém vědomí a o jeho elementární strukturu lze ovšem hovořit již u desetiletých dětí.

I když se vcelku s věkem a vzděláním etnocentrické tendence zmenšují, není zanedbatelné zjištění, že větší důvěru k lidem stejné národnosti mají studenti a zejména žáci českých škol. Skutečnost, že se čtrnáctiletí žáci slovenské a polské národnosti a především pak polští středoškoláci poměrně často dostávají do konfliktů a sporů s jinými lidmi z národnostních příčin, má nepochybně vliv na formování a obsah jejich národního uvědomění.

V souvislosti s výchovou mladé generace k vlastenectví se jeví jako příznivé chápání vlasti v různých věkových skupinách, méně uspokojivé jsou ovšem výpovědi o prožitcích hrdosti na svou vlast. Značná část čtrnáctiletých žáků, ale i studentů, se k této otázce vůbec nevyslovila nebo uvedla, že si na emoce tohoto typu nevzpomíná a dokonce že je nikdy neměla. Pozitivní rozhodně není ani poměrně časté spojování pocitů hrdosti na vlast pouze se sportovními úspěchy (nejvýrazněji u českých středoškoláků).

Skutečnost, že ve skupinách starších žáků, ale i studentů všech tří národností dochází k častému zaměňování pojmů vlast a národ a že etnické a mimoetnické aspekty vlasti nejsou dostatečně diferencovány (překvapuje to hlavně u studentů), naznačuje nedostatky ve školní výuce. Protože škola vytváří hlavní informační základnu národního vědomí mladé generace, měla by se tato fakta vzít důsledněji v úvahu při přípravě učitelů, sestavování učebních plánů a zpracování učebnic.

Společenská potřebnost zkoumání vývojových a obsahových stránek národního vědomí dětí a mládeže je zřejmá a náš dílčí příspěvek k objasnění této problematiky považujeme za informační zdroj pro další výzkumy těchto otázek. Pozitivní formování a ovlivňování národního vědomí mladé generace by mělo vycházet z důkladné analýzy jeho současného stavu.

POZNÁMKY

¹ Etnické vědomí v širším smyslu lze chápat především v jeho komplexnější, etnosociální profilaci a etnické vědomí v užším smyslu pak jako tu (v abstrakci vyčleněnou) specifickou dimenzi etnického vědomí, která odráží a vyjadřuje hlavně vlastní etnokulturní charakteristiky a aspekty daného etnosu. Národní vědomí můžeme vymezit jako historicko-vývojovou formu etnického vědomí v širším smyslu, která vzniká a rozvíjí se v existenčních podmínkách určitého národního společenství jako etnosociálního organismu. Etnické vědomí v užším smyslu je jak genetickým, historickým předpokladem vzniku a utváření národního vědomí, tak jeho specifickou součástí, setrvačnější a stabilnější vrstvou, stránkou nebo formou vyjádření.

² Výzkum byl uskutečněn v květnu — červnu 1985 na základních školách s českým, slovenským a polským vyučovacím jazykem a na středních školách s českým a polským vyučovacím jazykem v Ostravě, Karvině a Českém Těšíně. Soubor dotázaných představoval 160 žáků 4. tříd (převážně desetiletých), 160 žáků 8. tříd (ve věku převážně 14 let) a 105 studentů třetího ročníku středních škol (sedmnáctiletých). Pro každou věkovou kategorii jsme sestavili dotazník odpovídající úrovni příslušné skupiny. Pro žáky 4. tříd obsahoval 16 otázek, děti se podepisovaly a učitel pomohl upřesnit údaje o rodičích, jejich vzdělání a sociálním postavení. Dotazník pro žáky 8. tříd obsahoval 25 otázek, studenti odpovídali na 39 dotazů. Oba dotazníky byly anonymní. Studie vychází v podobě, jakou měla v době svého vzniku (text byl v redakcích odborných časopisů až do roku 1990). Získané poznatky je proto zapotřebí hodnotit vzhledem k situaci v polovině 80. let. S tím mj. souvisí i užívání tehdy platného názvu státu (ČSSR resp. ČSR, SSR).

³ Zhodnocení dnes již rozsáhlé odborné literatury věnované otázkám pojetí a výzkumu národního vědomí by bylo nepochybně záslužné, ale přesahuje možnosti tohoto příspěvku. K některým obecným souvislostem problematiky viz například K. V. Čistov: *Етническаja обшчност, етническоje сознаниje и некотoryje проблемы духовной культуры*. Sovetskaja etnografija (dále SE), 1972, 4. 3, s. 73—85; M. Makarczyk: *Z badań nad samowiedzą narodową*. Studia socjologiczne, 1979, č. 1, s. 29—49; J. Zvara: *Národ a národné vedomie*. Bratislava 1982.

⁴ Viz například Ju. V. Bromlej: *Очерки теории этноса*. Moskva 1983, s. 57 an.

⁵ L. M. Drobiževa: *Nacionalnoje samosoznanije: baza formirovanija i socialno-kulturnyje stimuly razvitiija*. SE, 1985, č. 5, s. 3—4.

⁶ Studium otázek národního vědomí je součástí širšího badatelského zaměření výzkumného týmu Slezského ústavu ČSAV v Opavě.

⁷ I. A. Sněžkova: *K probleme izučeniija etničeskogo samosoznaniija u dětëj i junosëstva*. Po materialam Kijevskoj i Zakarpatskoj oblasti. SE, 1982, č. 1, s. 80—88.

⁸ A. Kłosowska: *Wyobrażenia i postawy etniczne dzieci szkół opolskich*. Przegląd socjologiczny, 1961, t. 15, č. 2, s. 60—94.

⁹ K pojetí a výzkumu etnických stereotypů viz například. B. Wilska-Duszyńska: *Rozważania o naturze stereotypów etnicznych*. Studia socjologiczne, 1971, č. 1, s. 97—116;

¹⁰ Ve výběrovém souboru našeho výzkumu byla národnost dětí a studentů většinou v souladu s vyučovacím jazykem školy. Tak v českých školách mělo českou národnost 98,0 % a slovenskou 2,0 % respondentů. Ve slovenské škole bylo 94 % Slováků, 2,0 % Čechů a 4,0 % Maďarů. Ve školách s polským vyučovacím jazykem bylo 95 % Poláků, 3 % Čechů a 2 % Slováků. Vzhledem k vysokému souladu národností a vyučovacího jazyka uvádíme v textu u dětí a studentů z českých škol označení Češi (nebo alternativně české děti, čeští středoškoláci), obdobně o žácích slovenské školy píšeme jako o Slovácích a respondentech z polských škol jako o Polácích.

¹¹ Národnostně kulturní orientace rodiny rozhoduje o tom, jakou školu bude dítě navštěvovat, jakým jazykem se bude s dítětem hovořit atd. Toto rozhodování bývá komplikovanější v rodinách národnostně smíšených. Nemusí být v souladu s národností ani jednoho z rodičů.

¹² Blíže viz například. G. Sokolová a kol.: *Současný rozvoj národnostních kultur na Ostravsku*. Průmyslové oblasti č. 6, Ostrava 1978, s. 8–179.

¹³ Srovnej G. A. Sergejeva — Ja. S. Smirnova: *K voprosu o nacionalnom soznanii soverskou molodoži*. SE, 1971, č. 4, s. 86–92.

¹⁴ Role jazyka jako významného činitele formování etnického sebeuvědomění a prostředku získávání poznatků o národní kultuře, dějinách, tradicích apod. je předmětem zájmu nejen etnolingvistiky, ale i sociologie a sociální psychologie.

¹⁵ Otázka byla v dotaznících pro všechny tři sledované věkové kategorie položena jako druhá v pořadí. Z kontextu dotazníku mohli respondenti pochopit, o kterou stránku jejich osobnosti máme zájem. Výzkumy v SSSR ukázaly, že pokud je obdobná otázka umístěna na konci dotazníku, uvádějí tázání v odpovědích na ni svou národnost častěji než když je zařazena v úvodu dotazníku (k tomu viz I. A. Sněžkova, c. d., s. 88).

¹⁶ Otázky nebyly v dotazníku umístěny za sebou. Otázka „Myslíš, že člověk může současně žít v Ostravě, ČR a ČSFR?“ byla formulována jako uzavřená (s alternativami ano, ne).

¹⁷ U dětí ze 4. třídy české základní školy v Karvině je vysoký podíl rodičů jen se základním vzděláním.

¹⁸ V posledních desetiletích ubývá Poláků v regionu nejen relativně, ale i absolutně, což se odráží také v úbytku žáků navštěvujících školy s polským vyučovacím jazykem (dochází ke snižování počtu škol a tříd).

¹⁹ Otázka byla formulována takto: „Vzpomeň(te) si, při jaké příležitosti jsi (jste) obzvláště silně pocítil(a) hrdost na svou socialistickou vlast“. Vytypování variant odpovědí bylo provedeno autory této stati.

²⁰ Mezi Poláky na Ostravsku se v 60. letech diskutovala tzv. „teorie dvou vlastí“, z nichž jedna měla být Československo a druhá Polsko. Nevíme, nakolik je tato otázka mezi polským obyvatelstvem aktuální i dnes (tj. v roce 1985).